

DR TEUFIK MUFTIĆ

O AREBICI I NJENOM PRAVOPISU

Uvodni dio

Uporedo s naglim širenjem arapske države od sredine 7. vijeka naše ere širio se arapski, odn. islamski kulturni uticaj u novoosvojenim nearapskim zemljama i narodima koji su kasnije i sami postali nosioci i prenosioci tekovina te kulture. Jedan od vidova te kulture bio je i arapski jezik, a zajedno s njim i arapsko pismo. Negdje je arapski potisnuo domaće jezike, a negdje su narodi, iako pod arapskom vlašću, zadržali svoje jezike, ali su primili arapsko pismo, jer dotada nisu imali nikakvo ili su njime zamijenili staro. Po svojoj raširenosti, arapsko pismo zauzima drugo mjesto u svijetu odmah poslije latinice. Misli se pri tom na broj naroda koji su ga prihvatili, a ne na broj pojedinaca koji se njime služe¹. Zajedno sa Islamom, primili su ga mnogi narodi u Aziji i Africi, a zatim neki i u Evropi. Uz ostale, usvojili su ga Perzijanci i Turci, koje treba istaknuti zato što je perzijski sistem arapskog pisma uticao na turski, a pod uticajem, opet, turskog pravopisa, razvilo se i pisanje srpskohrvatskog jezika arapskim slovima ili tzv. arebica.

Razvoj arebice mogao bi se podijeliti na tri perioda. Prvi bi bio period njenih pojedinačnih začetaka koje susrećemo u turskim tekstovima, gdje se ponajviše javljaju u obliku pojedinih naših vlastitih imena (antroponima i toponima), te raznih termina i drugih riječi u mnogim dokumentima, kao što su defteri, sidžili, kanuni, kanun-name, vakuf-name i dr. Poznavanje načina pisanja tih riječi važno je, dakle, za našu toponomastiku, historiografiju i slične oblasti nauke, a proučavanje, pak, tog načina pisanja više bi spadalo u zadatke historije razvoja turskog pravopisa arapskim slovima. Zato i nismo

¹ O raširenosti arapskog pisma vidi, npr., djelo: *Abdu-l-Fattāh 'Abāda, Intišāru-l-ḥaṭṭi-l-arabi fi l-ālamī š-šarqi wa l-ālamī-l-garbi*, Kairo 1915; na str. 111—12, spominje se i upotreba arapskog pisma u našim

zemljama; vidi takođe članak: H. Mehmed Handžić, *Arapsko pismo i njegova rasprostranjenost*, Grafička revija, Sarajevo, Broj 3—1939, str. 123—127.

ovdje smatrali obaveznim da ulazimo i u njegove pojedinosti, ali smo, ipak, nastojali istaknuti njegov značaj za razvoj arebice, koja je sve do svoje posljednje reforme ostala pod uticajem turskog pravopisa, koji se u Turskoj vremenom izgradio u jedan stabilniji sistem, dok je pred našim ljudima stajao težak zadatak da to pismo prilagode, svaki pojedinačno, našim potrebama, u čemu su relativno prilično i uspijevali, što im treba svakako pripisati u zaslugu.

Među najstarije poznate primjere arebice spadaju oni koje nalazimo u jednoj anonimnoj turskoj početnici iz doba sultana Mehmeda III Osvajača (1451—1481), u kojoj se javlja izvjestan broj naših riječi pisan arapskim slovima². Način pisanja naših riječi, u ovoj početnici i na drugim mjestima u to vrijeme, nesistematičan je i nedosljedan, što je, pored ostalog, i posljedica slabog poznavanja našeg jezika od strane onih koji su pisali te riječi, ali i načina pisanja Turaka, koji tada djelimično ili potpuno propuštaju da obilježe dijakritičke i pismene druge slične znakove, a koji ponekad pojedini naš glas označavaju pomoću više arapskih slova ili obratno, više naših glasova bilježe samo jednim slovom i slično.

Slične pravopisne nedostatke nalazimo i u drugom periodu razvoja arebice koji je usko povezan sa razvojem književnosti bosansko-hercegovačkih muslimana na našem jeziku pisane arapskim pismom. Njeni začeci datiraju od početka XVII stoljeća, a možda nešto i ranije³. U ovom periodu raširila se upotreba arebice, kojom su napisani duži, cjeloviti tekstovi. Međutim, ni tada ne postoji jedinstvo u njenom pravopisu. Istina, više se osjeća približavanje osobinama našeg fonetskog sistema, ali su još uvijek znatni uticaji arapskog, odn. turskog, a posredno i perzijskog načina pisanja.

Kao treći i posljednji, mogao bi se smatrati onaj period pokušaja davanja izvjesnih pravila (počev od rada Omera Hume — umro 1880. godine), i period kasnijih reformi od kojih je trajnijeg uspjeha imala samo ona posljednja ostvarena zalaganjem H. M. Džemaludina Čauševića početkom našeg stoljeća⁴. Posljednja knjiga štampana njegovom reformiranom arebicom godine 1941. zapravo je obilježila i kraj same arebice upoće.

Zelimo da ovdje pružimo osnovne podatke o razvoju pravopisa arebice ne ulazeći i u nebitne pojedinosti u raznih pisaca. Da bi se dala potpuna slika njenog razvitka, trebalo bi uzeti u obzir ne samo sve što je dosada objavljeno nego i sva rukopisna djela pisana tim pismom. Ali, to nije moguće, jer sva nisu ni prikupljena. Za ispitivanje očuvanih rukopisa bio bi potreban višegodišnji rad po raznim

² O tome, te upoće o književnosti na arebici pogledati rad: Muhamed Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878*, Sarajevo 1938. ili njegov članak u Hrvatskoj enciklopediji, IV, pod naslovom: *Aljamiado literatura*, Zagreb 1941, str. 300—301.

³ O piscima toga perioda vidi, npr.,

Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1933, str. 81—103.

⁴ O njemu vidjeti članak Muhameda Hadžijahića u Hrvatskoj enciklopediji, IV, pod naslovom: *Čaušević, H. Mehmed Džemaluddin*, str. 207—208.

bibliotekama i drugdje gdje su ta djela razasuta i još neispitana. Njihovo ispitivanje, pak, s jezične i književne strane bio bi, svakako, mnogo važniji zadatak, ali to spada prvenstveno u domen naše slavistike.

Do pisanja tekstova u našem jeziku arapskim slovima došlo je, dakle, posredstvom Turaka, koji su bili među prvim (ako ne i prvi?) koji su počeli pisati naše riječi na taj način. Za najstariji cjelovit tekst na srpskohrvatskom jeziku pisan arebicom smatra se pjesma nekog Mehmeda pod naslovom Chirvat türkisi حيروات توركيسي nastala u Erdelju. Prema Kraelitzu, ona vjerojatno potiče iz 1588/1589. godine⁵.

Nakon dolaska Turaka u naše zemlje bosansko-hercegovački muslimani počeli su pisati razna književna djela na turskom, nešto na arapskom, pa i na perzijskom jeziku. Kada su, pak, počeli pisati na srpskohrvatskom jeziku, nije se moglo sa sigurnošću utvrditi, jer postoji još znatna neispitana rukopisna građa. Među prve poznate književnike muslimane koji pišu na našem jeziku spada M. Hevai Uskufi (rođen 1601). Vjerojatno je da su književna djela svih tih pisaca odmah u početku pisana našim jezikom i arebicom⁶. Takva arapskim pismom pisana djela na nearapskim jezicima spadaju u tzv. aljamiado literaturu (naziv nastao od arapske riječi al-*ağamīya* = nearapski), u koju, dakle, treba uvrstiti i književne tvorevine bosansko-hercegovačkih muslimana počev vjerojatno potkraj XVI, pa sve skoro do kraja prve polovine XX vijeka.

Zbog velike razlike između arapskog i našeg jezika u fonetskom pogledu moralo se, naravno, izvršiti prilagođavanje arapskog pisma našim glasovima koji ne postoje u arapskom jeziku. Kako su, pak, Turci bili prenosioci toga pisma do nas, prirodno je da je i njihov način pisanja znatno uticao na formiranje pravopisa naše arebice. Turci su, opet, bili svojevremeno pod uticajem perzijskog jezika i pravopisa tako da su do nas doprli i neki uticaji perzijskog načina pisanja arapskim slovima. Naravno, sama glasovna struktura našeg jezika, ipak, diktirala je najveći dio promjena preuzetog arapskog pravopisa.

Kod nas je u posljednje vrijeme pisano i o arebici. Tako je, npr., jedan kraći cjelovitiji prikaz o njoj dao Seid M. Traljić⁷, ali

⁵ O tome vidi u djelu: *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Muslims aus dem XVII, XVIII. und XIX. Jahrhundert* von Scheich Seifuddin Ef. Kemura und Dr. Vladimir Čorović, Sarajevo 1912, str. 69; pjesma je tu štampana arebicom i latinicom. Ovo izdanje ne može poslužiti za historiju arebice, jer je Kemura mijenjao prvobitni pravopis pisaca.

⁶ Od stranih autora prve pokušaje naše arebice dao je Aleksandar F. Giljferding u svome djelu: *Bo-*

snija, Gercegovina i Staraja Serbija, Sankt-Peterburg, 1859; zatim Dr. Otto Blau u radu: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig, 1869; naše pisce koji su pisali arebicom spominje i Mehmed Handžić u svome djelu na arapskom jeziku: *Al-Gauharu-l-asnā fi tarāğimī ulamā'i wa šu'arā'i Būsna*, Kairo 1349/1930.

⁷ Vidi njegov članak u: *Narodnoj uzdanici*, Kalendar za godinu 1941, Sarajevo, pod naslovom: *Arebica ili hrvatica*, str. 138—145.

su drugi autori pisali o njoj ponajviše uzgred i gotovo redovno samo u vezi s književnim djelima pisanim tim pismom⁸. Ovdje ćemo dati detaljniji pregled arebice, a osnovnu pažnju obratit ćemo razvoju njenog pravopisa.

I — O razvoju pravopisa arebice

Da bi se vidjele promjene koje je doživio arapski alfabet razvivši se u arebicu, bacit ćemo pogled samo na neke karakteristike arapskog pisma i fonetike arapskog jezika u odnosu na naš jezik i pravopis. Arapski izgovor i pravopis, te odgovarajuću terminologiju, smatramo poznatim, pa nećemo ulaziti u njihovo objašnjavanje.

Arapski jezik ima 28 konsonanata i 3 osnovna vokala (a, u, i). Svaki od tih konsonanata obilježen je u arapskom pismu zasebnim slovom. Kratki vokali nikako se ne bilježe ili se, pak, označavaju posebnim dijakritičkim znakovima iznad, odn. ispod konsonantskih znakova (to su tzv. ḥarakāt). Dugi vokali bilježe se samo konsonantskim znakovima *ا و ا* (ā, ū, ī) ili, pak, zajedno s njima i znakovima za kratke vokale, i to u slučaju obilježavanja svih vokala uopće.

Od arapskih konsonanata s našim se fonetski podudara samo sljedećih 15: *ب ت ث ج د ه و ز ح ط ي ن م ل ك ف ش س ز ر د ج ت ب* tj. b, t, ḏ, d, r, z, s, f, k, l, m, n, h, j. Osim toga, arapsko pismo posjeduje i slova za specifične arapske glasove, tj. one nepoznate našem jeziku. Ipak, i njih treba navesti, jer ćemo vidjeti da i ona dolaze u arebici i da se upotrebljavaju u arapskim i sličnim stranim riječima, a mnoga od njih i kao glasovi u našim riječima. To je sljedećih trinaest slova: *ص ذ ح ث* (čija je uobičajena transkripcija: ' , t, ḥ, ḥ, ḏ, ṣ, ḏ, ṭ, z, ' , ḡ, q, w). Nasuprot njima, srpskohrvatski jezik posjeduje književnom arapskom jeziku nepoznate glasove: c, č, ć, dž, (e), g, lj, nj, o, p, v, ž.

Arapsko pismo, ukoliko se obilježe i vokali, uglavnom se drži fonetske osnove, a tako isto se pretežno toga principa drži i arebica, naročito u pogledu pisanja naših riječi. Postavlja se sada pitanje kako je u arebici riješen problem obilježavanja naših glasova kad se ima u vidu velika razlika između našeg i arapskog jezika i pisma? Kao što je ranije istaknuto, u tome nije bilo jedinstvenog rješenja sve do posljednje reforme u tzv. matufovici. Evo kako Dr. Otto Blau rezimira u svojoj transkripciji svoje mišljenje o tome koji suglasnici u slavenskim jezicima odgovaraju pojedinim slovima arapskog pisma:⁹

⁸ Vidi o arebici: Zvonimir Kulundžić, *Knjiga o knjizi*, I. tom: *Historija pisama*, Drugo izdanje, Zagreb 1957; u poglavlju o Starosemitskom pismu i njegovim azijskim derivati-

ma (od kojih je jedan i arapsko pismo) govori on o arebici pod naslovom: *Kod nas — u Bosni i Hercegovini*, str. 481—488.

⁹ Op. cit., str. 17.

پ گ ن م ل ک ق ی ه ح خ غ گ ف د ج ج ب
 b č, c dž d f g h j k é l, lj m n nj p
 ر و ت ط ش ص س ر
 r s š t v z ž.

Za vokale daje ovaj pregled: a: ا, آ, َ, ِ; e: ا, َ, ِ, ِ; i: ا, َ, ِ;
 o, u: ا, َ, ِ, ِ, ِ.

To bi bio prilično iscrpan pregled načina obilježavanja naših glasova u arebici u onom drugom periodu njena razvoja (tj. od 17—19. stoljeća) iz koga Blau navodi primjere u svome djelu. Međutim, mi ćemo govoriti i o kasnijem periodu, a iz tekstova ranijih pisaca izniječemo samo ono što je karakteristično.

I — Chirvat türkisi.

Za početak ćemo uzeti prvi poznati cjeloviti tekst na našem jeziku pisan arebicom, tj. pjesmu, inače, nepoznatog pjesnika Mehmeda iz Erdelja. Prema podjeli M. Hadžijahića¹⁰, ona ima šest strofa od po četiri stiha. Radi primjera ovdje ćemo donijeti samo njenu posljednju kiticu:

غیزداو آسی غیزداو بُودی،
 شتو کُو ایستوم زدرآو می بُودی،
 اوؤو پَسْمُو مُحَمَّد زغودی
 دآی میسه دآ او بُوه سلیم

Gizdava si, gizdav budi,
 što ću istom zdrav mi budi,
 ovu pesmu Mehmed zgodi,
 daj mise da obveselim.

Pogledaćemo najprije način obilježavanja vokala, potom konsonanata, i to abecednim redom, a na kraju ćemo dati najvažnije napomene o njenom pravopisu.

Obilježavanje vokala:

- a = 1) najviše: آ npr. آ اه, دآی, دآی ja;
 2) rijetko: ا npr. دوشا duša, قافونو kakono;
 3) izuzetno: ا npr. دوشا duša (u trećem stihu);

¹⁰ Vidi faksimil te pjesme koji je on donio u svom članku: Književnost na arebici, (aljamiado), u Enciklopediji Jugoslavije, I, Zagreb 1955,

str. 144—5, a prema kome smo mi ovdje dali svoj pregled njenog pravopisa.

*) Kako štamparija nema znaka koji se sastoji od dvije tačke (ispod slova) ispod kojih je kratka okomita crtica u sredini, svuda će se upotrijebiti mjesto toga samo dvije tačke ispod arapskog slova.

e = 1) َ (fetha iznad prethodnog suglasnika) npr. مَحْمَدٌ Mehmed, نَوِيْسَتَا nevista;

2) َ (fetha kao pod 1) i ٠ iza nje, na kojem obično na kraju stavlja obrnuti zarez) npr. تَبَهُ tebe; وَسَلِيْسَةً veseli se, مَوْيَةً moje i sl.

i = 1) اِي (na početku): اِيْزُ iz, اِيْسْتُوْمُ istom;

2) ِ (sa kesrom) npr. پَوُوْسَلِيْمٍ poveselim, لِيُوْبِيْمٍ ljubim;

3) ِ (najčešće): تِيْسِي tisi, چِيْنِيْمٍ činim, وِيْدِي vidi, زِيُوْ živ;

4) ِ (samo kesra ispod prethodnog suglasnika): بِلْسَامٍ bilsam.

o = 1) اُو (na početku) npr. اُوْدُ od اُوْچِي oči;

2) ُو (inače) npr. تُوُوِيَةً tvoje, دُوُوُوْ دugo;

u = 1) ُو npr. دُوُوْشَا duša, بُوُوْدِي budi;

2) ُو npr. دُوُوْشَا duša, لِيُوْبِيْمٍ ljubim.

Obilježavanje konsonanata:

Konsonanti b, d, j, l, m, n, r, s, š, t, z označeni su istim slovima kao u arapskom jeziku. Za konsonante dž, đ, p, nj nema primjera u ovoj pjesmi.

c, č = چ	1) سِرْچِه	s(i)rce, چَوِيْت cvit;
	2) اُوْچِي	oči, چِيْنِيْم činim;
ć = ك	: كُو	ću, اُوْبُوُوْكَ obnoć;
g = غ	: غِيْزْدَاوَا	gizdava, دُوُوُوْ دugo;
h = ح	: حِيْرَوَات	h(i)rvat, مَحْمَدٌ Mehmed;
k = ق	: قَاقُوْنُو	kakono, نَاقُوْ tako, كَدُ kad;
lj = لِي	: لِيُوْبِيْمٍ	ljubim (jedini primjer);
p = پ	: پَرُوْسِيْمٍ	prosim, پَوُوْسَلِيْمٍ poveselim;
v = و	: وِيْدِي	vidi, چَوِيْت cvit, غِيْزْدَاوُو gizdav;
ž = ز	: زِيُوْ	živ (jedini primjer).

U riječima سِرْچِه s(i)rce, غِيْرلِيْمٍ g(i)rilm nalazimo tzv. pomoćni vokal (Hülfsvokal) prema O. Blauovoj terminologiji¹¹. Ovdje nalazimo vokal »i« ispred »r« koji ukazuje na vokalnu prirodu toga konsonanta, a to je, svakako, došlo pod uticajem turskog jezika koji ne

¹¹ Vidi o tome u njegovu radu, op. cit. u bilješci 6, str. 39.

trpi dva ili više suglasnika na početku riječi. U funkciji kakvog pomoćnog vokala Blau navodi primjere i za sve ostale samoglasnike, npr: a — پَرَاهَ p(a)rah; e — تَرَشْنَه t(e)rešnja; o — پَرُوسُو p(o)roso; u — قُلُونُ k(u)ljun i sl.

I inače se pri bilježenju vokala u ovoj pjesmi zapaža turski uticaj. Tako se »a« označava obično sa آ , pa makar i kratko bilo, kao što je, npr., u riječi سَوَاعْدَه svagde, što u arapskom nije slučaj, jer je funkcija »madda« upravo označavanje dugog »a«.

Obilježavanje vokala »e« pomoću konsonantskog znaka ء (h) opet je preuzeto iz turskog pravopisa, a na sam takav izgovor djelovao je arapski izgovor toga slova u određenim slučajevima na kraju riječi (u pauzi), samo što je u turskom (preko perzijskog) njegova upotreba proširena, odnosno specijalizirana za oznaku vokala »e« u određenim slučajevima.

Slično je i sa pisanjem samoglasnika »i« pomoću ي . Prema turskom pravopisu, to je slovo u upotrebi i za oznaku kratkog »i«, dakle, suprotno upotrebi u arapskom, gdje ono služi za obilježavanje samo dugog »i« (pored njegove suglasničke funkcije za konsonant »j«).

Glas »o« označen je, opet, prema turskom načinu, suglasničkim slovom و (odn. او na početku riječi), a poznato je da taj glas ne postoji u arapskom književnom jeziku.

Razlikovanje vokala »u« od »o« pomoću hemzeta na wāwu, tj. njegovo obilježavanje sa ؤ , karakteristika je pravopisa ove pjesme i slično određenoj upotrebi toga znaka u arapskom, samo što se hemze ne čuje u našem izgovoru.

Od konsonanata preko turskog su uzete perzijske grafičke varijante sličnih arapskih slova, naime, slova چ ژ za naše suglasnike č, ž, tj. za glasove koji ne postoje u arapskom književnom jeziku, pa u njegovu pismu nema ni gornjih dvaju slova.

Međutim, ovdje je slovo چ upotrijebljeno i za naš konsonant »c«, opet pod uticajem turskog načina bilježenja tih dvaju glasova, tj. č i c.

Za oznaku našeg »ć« uzeto je slovo ك , koje u arapskom označava naše »k«, a za oznaku glasa »ć« služi već u turskom načinu pisanja naših riječi s tim glasom, što je vjerojatno nastalo usljed izvjesne sličnosti izgovora našeg »ć« i turskog ك , koje u određenim slučajevima ima izgovor umekšanog (jotovanog) k.

Glasovi g, h, k, v, označeni su redom slovima و ق ح غ koji u arapskom jeziku imaju drugu, istina sličnu glasovnu vrijednost. Po svoj prilici i to se desilo pod uticajem turskog pravopisa, koji ta slova

upotrebljava za obilježavanje glasova koji su istovetni sa dotičnim našim glasovima.

Za suglasnike b, d, j, l, m, n, r, s, š, t, z upotrijebljena su ovdje odgovarajuća arapska slova koja i u arapskom jeziku označavaju identične glasove tj. ذ ت ش س ر ن م ل ي د ب .

Slovo ي , dakle, služi za oznaku vokala »i«, konsonanta »j«, kao i u arapskom, s tom razlikom što u arebici obilježava nekad i kratko »i«, a u arapskom samo dugo »i« i konsonant »j«.

Neke nenaglašene riječi (proklitike, enklitike, npr. u نبؤذ nebud, ميسه i sl.) pisane su često sastavljeno, na što se može naići i u kasnijih pisaca.

Od ostalih znakova nalazimo arapski »sukūn«, koji je ovdje ponajviše stavljen na krajnje suglasnike riječi, a samo ponegdje i na suglasnik u sredini riječi ispred drugog suglasnika (npr. پيسو pesmu), dakle, ne sasvim kao u arapskom pismu, kada se taj znak uopće upotrijebi.

Pored toga, nalazimo neku vrstu obrnutog zareza (‘) kojim se svaki stih odvaja od sljedećeg. Drugih znakova interpunkcije ne nalazimo, s izuzetkom tačke i drugih u našem pismu nepostojećih znakova i u starijem arapskom pravopisu.

Kako smo vidjeli, za neke glasove nema primjera, jer je pjesma ograničenog obima, pa zato nismo mogli dati potpun prikaz načina pisanja ovoga pisca. On ima neke svoje karakteristike, kao što je, npr., upotreba hareketa i dr., ali će se one bolje zapaziti kad budu prikazane osobitosti i drugih kasnijih pisaca.

I pored nedostataka ovog pravopisa, da, npr., jednim slovom obilježava po dva različita glasa (npr. چ za č, c; ي za i, j) ili pak obratno da sa dva znaka bilježi jedan glas (npr. fetha i ˙ za »e«), može se reći da je ovaj pravopis pretežno fonetski, prilično jednostavan i dosljedan, a naročito kad ga uporedimo sa pravopisima kasnijih pisaca u drugom periodu razvoja arebice, a prije njene posljednje reforme.

II — Potur-Šahidija

Najznačajnije djelo spomenutog M. Hevaije Uskufije jeste njegov tursko-srpskohrvatski rječnik u stihovima na turskom jeziku pod naslovom Maqbūli-‘Arif ili Potur-Šahidija napisan 1631. godine. Tekst arebicom, latiničkom transkripcijom i prijevodom na naš jezik, izdao je Derviš Korkut¹², pa ćemo, prema tome, izdanju baciti pogled na pravopis toga djela. Ovdje bi se prvenstveno istakle osobi-

¹² *Makbūli ‘arif (Potur Šahidija) Uskufi Bosneviye*, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, God. LIV—1942, str. 371—408. Ovo djelo

je izdao i O. Blau samo u latiničkoj transkripciji, vidi njegovo op. cit. (u bilješci 6), str. 47—87.

tosti toga pravopisa i razlike prema prethodnom, a ostalo bi se navelo u najkraćim potezima radi cjelovitosti prikaza ovog pravopisa.

A — Označavanje samoglasnika

- a = 1) neoznačeno: اوون ovan, روچق ručak صبله sablja;
 2) ا (bez fethe): غورا gora, ماغره magare;
 3) ع : عتو ako;
 4) ۋ : پاپرهتی paprat(ʔ), بوغتی bogat(ʔ) i sl.;
- e = 1) neoznačeno: نهبی nebesi, مکد međed;
 2) ا (bez fethe ili sa hemzetom): چالو čelo, ماد žena مازانه med;
 ماسو meso;
 3) ۋ : موره more, نهمزه se nemože se;
- o = 1) neoznačeno: غری gori, چوبیق čovik;
 2) ا — (na početku): ابرو obrv, اوچا ovca;
 3) او — (na početku): اوری ori, اوژغ ožeg; (na kraju iza drugog vokala): قوطااو kotao, ويطااو vitao;
 4) و — (u sredini i na kraju riječi): پوپ pop, دوبوقو duboko;
- u = 1) neoznačeno: وق vuk(ʔ), فوژح kožuḥ;
 2) او — (na početku i samo): او u, اوژه uže;
 3) و — (u sredini i na kraju): قوغا kuga, دوشو dušu,
 روقو rukav;
- ʔ (b) = 1) neoznačeno: قوژ kož(ʔ), نرقو niz(ʔ)ko;
 2) ای — (na početku): ابروت (ʔ)rvat;
 3) ی — (sredina i kraj): بریق br(ʔ)k, اوغلنی ugljen(ʔ), ویرلو v(ʔ)rlo.

B — Označavanje suglasnika:

- c, č = چ (چ) 1) چار car, روژیچه ružica, میسج misec;
 پولیچه polica, قوباج kobac;
 2) چوبیق čovik, روچق ručak;
 چین čini, فوجج kovčeg, لوج luč;
- ć, đ = 1) کا کا کا ka ka, کاکا ka ka, کاکا ka ka;
 2) کاکو دان đurđevdan(ʔ), لاکه lađa;

dž = ح :	چیده džida;
h =	1) — حودت : ح hodat, پوحت puhat, غلوح gluh; 2) — اخروم (i)hrom; 3) — ماهت : ه mahat, مهفو mehko, پراه prah;
lj = ل :	لوت لjut, چرلن erljen, پوصول posulj;
nj =	1) — نوا : ن njiva, دنا dinja, بوبان bubanj; 2) — غځتن : ځ gnjeten, اوغځ oganj;
s =	1) — سسه : س sime, اوسام osam, قوپس kupus; 2) — صول : ص sol(ب), نوصول nosilo, غلاص glas;
t =	1) — تراوا : ت trava, اوسته usta, پچات pečat; 2) — طونه : ط tunja, مرطو mrtav, حرط hrt.

Suglasnici b, d, f, j, l, m, n, r, š, z, kao i ranije, označeni su odgovarajućim arapskim slovima.

Suglasnici g, k, v, kao i ranije, označeni su slovima و ق گ tj. onim koja u arapskom jeziku označavaju slične glasove, a suglasnici p, ž, kako je redovno u arebici, označeni su pomoću slova ژ پ iz perzijskog alfabetu.

Pri obilježavanju vokala, pored izvjesnih sličnosti sa pravopisom u Chirvat türkisi, za Potur-šahidiju je karakteristično da se vrlo često svi vokali, a naročito kratki, dakle, kao u arapskom, ostavljaju potpuno neoznačeni, ali, ipak, kod svakog vokala susrećemo i po dva-tri druga načina obilježavanja.

Kod Hevaije nailazimo i spomenute pomoćne vokale, kao što je, npr., u riječima: زالتو z(a)lato, پالقی p(a)lakati, پولوت p(o)lot, پوروت p(u)rut, a vjerojatno bi ovdje spadalo i ویرلو v(i)rlo i sl. Još je takođe česta upotreba protetskog elifa, koji Korkut transkribira sa »i«, kao što je u primjerima: اسویلا (i)svila, استوپ (i)snop, اپچله (i)pčela, اصوادبا (i)ždral, اژدرال (i)sjaši, اسیاشی (i)zla, ازلا (i)srida, اصریده (i)svadba i sl. Taj je elif vjerojatno stavljen iz eufonijskih razloga, kako je već spominjano, zato što turski jezik ne trpi suglasničke grupe na početku riječi. Možda su tu imali neku ulogu i metrički razlozi da bi bio dovoljan broj slogova u stihu. Taj razlog ističe Korkut opravdavajući svoju tvrdnju o postojanju u ono doba poluglasa ڤ (ب) u našem jeziku¹³. I samo pismo, kako smo vidjeli, daje izvjesne indicije u prilog njegove pretpostavke, ali se u raspravu o

¹³ O poluglasu uporedi izlaganje Derviša Korkuta u njegovom izdanju

Makbûli ârifa, spomenutom u našoj bilješci 12, str. 373—77.

tome ne možemo ovdje upuštati, jer je to pitanje jezične naravi, o kome posljednju riječ treba da naša slavistika.

Kako se vidi, označavanje vokala je vrlo komplicirano i nedosljedno. Naročito je nezgodno kad nikako nisu obilježeni, kako je to u arapskom pismu, gdje se to, donekle, i može tolerirati, iako to i u njemu stvara nemale teškoće za čitanje, a da ne govorimo kako je tek u našem jeziku, u kojem vokali imaju mnogo važniju ulogu nego u arapskom jeziku.

Ovaj pravopis ima slične nedostatke u pogledu označavanja vokala, ali još u znatno većoj mjeri nego ranije prikazani. I ovdje se pojedinim slovima obilježava po više raznih vokala, a uz to i nekih konsonanata. Tako, npr., ا označava: a, e, i, o; و — o, u, v; ی — i, j; • — a, e, h itd. Nijedan vokal nije obilježen jedinstvenim znakom nego ponajviše na tri razna načina.

Prema ranijem pravopisu, kod konsonanata u Maqbūli-ārifu, vidimo upotrebu grafičke varijante ح pored چ, i to za tri suglasnika: c, č, dž. Slovo ك označava é i đ. Konsonant h obilježava se pomoću tri slova ح خ ه od kojih samo posljednje obilježava i u arapskom glas identičan našem, a prva dva samo slične glasove. Slovo ل služi kao naše l i lj, kao što ل ima vrijednost našeg n, ali i našeg nj za koji se rjeđe upotrebljava i znak ك preuzet iz perzijskog alfa-beta (gdje označava glas g), ali posredstvom turskog, gdje mu je izgovor n. Suglasnik s obilježen je sa dva slova: س, kao i ranije, ili sa ص, tj. slovom koje u arapskom označava sličan glas. Potpuno je analogan slučaj sa suglasnikom t, koji se označava sa ت ili ط. To je došlo pod uticajem turskog pravopisa koji razlikuje upotrebu tih i dr. slova s obzirom na kvalitet sljedećih vokala, ali se to razlikovanje kod nas nikako ne sprovodi dosljedno (pa se piše, npr., لوت ljut i حرط hrt ili سه sime i نوصولو nosilo, i tome slično).¹⁴

Vidimo, dakle, i kod suglasnika zamršenu i nedosljednu upotrebu slova, jer često po dva i više slova obilježavaju jedan te isti naš suglasnik ili, nasuprot tome, jedno slovo ima po dvije, pa i tri glasovne vrijednosti i sl.

Ovdje ćemo dati primjer Hevaina pravopisa, ali ne iz njegova rječnika, jer to nije podesno zbog turskog teksta u koji su uklopljene naše riječi, nego iz jedne njegove pobožne pjesme (الهی بزبان صرب)¹⁵.

¹⁴ Uporedi o razlici u upotrebi tzv. tvrdih (npr. ط ص) i mekih konsonanata (npr. ت س) u turskom jeziku u djelu: Dr. Adolf Wahrmund,

Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache, Giessen 1898, § 23, str. 13—14.

¹⁵ Rukopis Orijentalnog instituta u Sarajevu, list 28, Inv. br. 2915 (stari 1527).

او قاری سمیلیه نامی	مولیمو سه تپی بوژه
او قاری سمیلیه نامی	لیق اشته مو سبی بوژه
وک مولدبا یزنه اشته	او روچی نام زیه نشتو
او قاری سمیلیه نامی	اومیلوی ناس لپو چیلستو
اورسل سرچه ساستانقوم	غوچی ناس تی راستانقوم

Molimo se tebi, Bože, ukaži smilje nami!
 Lik ištemo sebi, Bože, ukaži smilje nami!
 U ruci nam nije ništa, već molidba jedna, ištu:
 Omiluj nas lipo, čisto! Ukaži smilje nami!
 Ne muči nas ti rastankom! Ovesel' srce sastankom!

Evo dvije-tri napomene u vezi s pravopisom.

Vokal »a« se najviše bilježi elifom (bez fetha): نامی nami; u arapskim i sl. riječima (po potrebi) sa ع عذابه azabe.

Vokal »e« obično je obilježen slovom ه سه sebe; u arapskim riječima je, inače, neoznačeno, npr., جهنم džehenem i sl. Suglasnici c, č, ć bilježe se svi slovom چ سرچه srce دوچی doči, چیلستو čisto i sl. Glas ć u arapskim i sl. riječima piše se, kao i ranije, slovom ك سگری : سگری šecerī, بركات berecat i sl.

Suglasnik lj označen je nekad sa ل ل, npr., سمیلیه smilje i sl.

U spomenutoj zbirci pored Hevainih pjesničkih tvorevina nalazimo pjesme još deset pjesnika iz doba od 17—19. stoljeća¹⁶.

Evo sad jednog odlomka iz anonimnog djela tzv. Duvanjskog arzuhala, koji, prema Kemuri, potiče iz 1706. godine¹⁷.

وامیه دو سمیجه	Vami je do smiha,
زامه دوشه ایزدیجه	Nama duša izdiha.
پازیته غریجه	Pazite griha,
امریکته غوسپودو	Umrićete, gospodo!

¹⁶ To su: Hasan Kaimija, anonimni pisac *Duvanjskog arzuhala*, kadija Hasan, H. Mehmed Razi, Mula Mustafa Bašeskija (Šefkija), Sejid Vehab Ilhamija, Umihana Čuvidina,

Šejh Abdurahman Sirija, Ahmed Karahodža i Omer Hazim Humo.

¹⁷ Rukopis u Arhivu grada Sarajeva, R-27, 1. 33b—34a.

اوو طوغه غووري	Ovo tuga govori
یر نام و که دوغوري	Jer nam veće dogori
نی قوپای نی اوري	Ni kopaj ni ori!
اودقود کمو غوسپودو	Odkud ćemo, gospodo.

Pravopis u tom djelu, kao i kod svih ostalih pisaca iz ovog razdoblja, manje-više, sličan je Hevajinom, tako da nema nekih osobitosti u pogledu pisanja naših riječi.

Međutim, u svim djelima iz ovog perioda postoji velika nejednakost u pisanju arapskih i sličnih riječi preuzetih u naš jezik, tj. arabizama, odn. turcizama, kako se obično nazivaju posuđenice iz arapskog, turskog perzijskog jezika, iako je najveći dio arapskog porijekla. Moglo bi se reći da se pravopis takvih tuđica kreće između dva ekstrema: na jednoj strani zapažamo pokušaj približavanja našem izgovoru tih riječi, a s tim u vezi naročito dosljednije obilježavanje vokala, dok na drugoj strani primjećujemo približavanje arapskom pravopisu, pa čak i čisto arapski način pisanja, sa čestim izostavljanjem vokalnih znakova. Međutim, ni u jednom od ta dva načina pisanja nema stroge dosljednosti u tome, pa istodobno susrećemo, npr., u istoj riječi elemente i jednog i drugog načina obilježavanja glasova. Posebno je pitanje izgovora čisto arapskih glasova u arabizmima, što je uglavnom poznato iz usmene tradicije, ali u izlaganje te materije ne možemo ovdje ulaziti.

Kod Omera Hume (19. stoljeće), u njegovim Savjetima¹⁸, nalazimo, npr., ove riječi: جنت dženet, عمر umur, رغبت ragbet i sl. bez oznake kratkih vokala, kao u arapskom (sa krajnjim t pisanim na turski način tj. ة mjesto ت). Međutim, i kod Hume možemo naći pisanje, npr., عذابا azaba, انسانو insanu, صبری saburi, خاطر hatur, جاهله džahile i sl. djelimično podešeno našem izgovoru.

Treći period

Kako smo naprijed istakli, to bi bilo doba pokušaja izvjesnog normiranja pravopisa arebice. Iako Omer Humo po svom načinu pisanja spada u prethodno razdoblje kada traži da se piše kao u Kur'anu, te se tako udaljava od fonetskog pravopisa i otežava čitanje arebice, ipak smo ga svrstali u ovaj period, jer on prvi put kod nas daje neka pravila za čitanje arebice u svome djelu Sahlatu-l-wušul štampanom 1875, a znamo da su raniji naši pisci pisali svaki, manje-više, po vlastitom nahođenju držeći se naravno u osnovi arapskog, odn. turskog pravopisa.

¹⁸ Vidi u bilješci 5. citirano djelo Kemure-Corovića, str. 66—68.

Donosimo jedan odlomak za ilustraciju Huminog načina pisanja u gore spomenutom djelu¹⁹.

صَلْتَ اُنْشَمَ يَزِقُ بَيْتَ حَارْفًا وِشَايَ نَعُ اِ اَلْفُ پَرَ اِ تَنْتُقُ جَ مَثَلًا طَرْجَ
 سُرْجَ جَعْرَجَ اِمَالِي نُنْ سُرِّي نُقَطَ اُنْسُ سَيَدْنَا سَتْرًا نَا مَخْرَجُمِي مَثَلًا اَللَّهُ وُ
 اِمَانًا اِذْنًا اِ اِطْمَرْنَ وَزَدَى اِ وَزَدَا تَنْقَى لَامَ سَيَدْنُوْمَ نُقُطُوْمَ مَثَلًا زَلُولًا اِ
 يَلْتَوِي اِ وَا لَا ...

Salte u našem jeziku pet harfa više je nego u elifu p, ž i tanko č, mesela: Turci, srce, džigarica; i mali nun su tri nokte, u nosu sa jedne strane mahredž mu je, mesela: Allahovo imanje i znanje i pomoženje vazda je i vazda; i tanki lam sa jednom noktom, mesela: zaljulja i poljubi i valja.

Ovakav Humin pravopis nije naišao na pristalice, kao ni kasniji pokušaj prilagođavanja arebice našim glasovima koji je izveo Ibrahim Berbić. On je dao da se izliju i posebna slova u Carigradu, ali su njima štampana samo dva njegova djela: Bosanska elifnica i Bosansko-turski učitelj (u Carigradu 1311/1893—4). On je upotrijebio neke nove znakove za obilježavanje vokala, kao i konsonanata, od kojih su se u kasnijoj matufovici održali ج = lj i ت = nj, dok je ج (kod njega = c) dobilo u njoj vrijednost našeg ć (koje on kao i ć obilježava slovom چ)²⁰.

Kao što Berbićev pravopis niko nije prihvatio, tako su isto slabo prošli i pokušaji reformi pravopisa arebice koje su izveli Junus-Remzija Stovra u svojoj *Gramatici i vježbenici turskog jezika*, pisanoj našim jezikom i arapskim slovima sa naročitim pravopisom (god. 1893), zatim H. Ibrahim Seljubac u svojoj početnici i Sarajlija Arif u svom *Mevhudu* (litografiran 1911. godine)²¹.

III — Matufovica

Najznačajnija reforma arebice, ali ujedno i posljednja, bila je ona za koju je dao inicijativu H. Mehmed Džemaludin Čaušević, profesor arapskog jezika na gimnaziji i Šerijatskoj sudačkoj školi, a kasniji član Ulema-medžlisa (1905) i reisul-ulema (od 1914). Po nadimku »matuf«, koji su mu dali protivnici, ova vrsta arebice na-

¹⁹ Spomenuto izdanje (sa nekim njegovim drugim radovima) iz 1875. godine, str. 14.

²⁰ Vidi o Berbiću kod S. Traljića,

op. cit. (u bilješci 7), str. 140.

²¹ O Seljupcu i Sarajliji Arifu vidi kod N. Handžića, op. cit. (u bilješci 3), str. 83 i 99—100.

zvana je matufovica ili matufovača, a po svojoj upotrebi u školama, mektebima rjeđe je nazivana i mektebica²².

Ovdje ćem onajprije dati jedan primjer toga pisma uzet iz predgovora štampanog Mevluda (str. 2) čiji je autor H. Salih Gašević, koji je izdao list »Tarik« u Sarajevu 1327/1909. godine.

پو وودوم اوستوارنا ناشهنا «طریقا» اوبازیلایسه یه قود ناشهنا سوییه تا
 وهلیقا وؤلا زانچیتوم پیسانا قاقویم سه «طریق» پیسه. اوسیم توغا اوبازیلایسه
 یه ای تئو دا یه ناش سوییه ت ای اوتیریه دؤستا ناسووم یه زیقؤسا عرسقیم
 بیسموم پیساؤ سامؤسه یه تئو بیلتونه فاقؤ پؤچه لو غوبیتی. تئومه یه غوبله تئو
 نایویشه قریوؤ تئو شتونییه ناچین پیسایا زغؤدان بیئو ای شتو نییه بیئو سویوؤ
 حرفوا قوئی زاناش یه زیق ترمبایؤ، ته شتویه تاقوا وچه نه مالتو پوته ژه بیئو.

Povodom ostvarenja našega »Tarika« opazila se je kod našega svijeta velika volja za načinom pisanja kakvim se »Tarik« piše. Osim toga, opazilo se je i to da je naš svijet i otprije dosta na svom jeziku sa arapskim pismom pisao, samo se je to bilo nekako počelo gubiti. Tome je gubljenju najviše krivo to što nije način pisanja zgodan bio i što nije bilo sviiju harfova, koji za naš jezik trebaju, te što je tako učenje malo poteže bilo.

Abeceda matufovice izgleda ovako:

آ	ب	ج	چ	ح	د	ج	ه	ف
a	b	c	č	ć	d	dž, đ	e	f
غ	ح	ای	ی	ق	ل	آل	ن	ث
g	h	i	j	k	l	lj	m	nj
ؤ	پ	ر	س	ش	ت	اؤ	و	ژ
o	p	r	s	š	t	u	v	ž ²³

²² O tim nazivima ove vrste arabice uporedi: Milivoje Pavlović, *Arabica*, u Enciklopediji Jugoslavije, I, str. 144, te njegov članak: *Matufovica-Matufovača*, u Glasniku Srpske akademije nauka, I, Beograd 1949, str. 168—169.

Neće biti tačno Pavlovićevo objašnjenje nastanka naziva matufovice (matufovače) od arapske riječi »matuf« u značenju: »izlapeo, budalast«,

što bi odgovaralo arapskoj riječi

»matuh« (ماتوه), nego je ono izvede-

no iz riječi »matuf« (مطوف), što kao gramatički termin znači »vezan«, ali mi pravo semantičko tumačenje nastanka onog nadimka nije poznato.

²³ Vidi kod S. Traljića, op. cit., str. 140.

Navedeni znakovi za vokale upotrebljavaju se samostalno ili na početku riječi, a inače se za njih upotrebljavaju jednostavni znakovi: ا, ء, ى, ۛ, ۝, ۞, ۟, ۠, ۡ, ۢ, ۣ, ۤ, ۥ, ۦ, ۧ, ۨ, ۩, ۪, ۫, ۬, ۭ, ۮ, ۯ, ۰, ۱, ۲, ۳, ۴, ۵, ۶, ۷, ۸, ۹. Ovo pismo drži se uglavnom fonetskog principa u pogledu pisanja naših riječi, ali ima odstupanja od njega. To je slučaj pri pisanju gornjih dvostrukih znakova za vokale (za određene položaje), pisanju vokala »i« te konsonanta »j« jednim slovom (ى), kao i konsonanta dž i đ jednim slovom (ج). Nezgodan je veliki broj slova sa raznim dijakritičkim znakovima, kao i zadržavanje starog načina pisanja arabizama i sl. riječi ili njihovog pisanja potpuno po arapskom pravopisu (npr. طريق *tarik*) ili mješovito (npr. عربستيم arapskim) dakle, kako je bilo i u prethodnom periodu.

Na zadržavanje takvog načina pisanja arabizama svakako je uticao opet turski pravopis u kome se oni pišu kao i u arapskom, a time su se izbjegavale i teškoće kad bi se oni pisali prema našem izgovoru i poštivao njihov tradicionalni izvorni pravopis.

Kao što su uvedena mnoga nova slova, tako su upotrijebljeni i novi znaci interpunkcije koji su preuzeti iz latinice i podešeni prema osobitostima arapskog pisma, kao što je, slično tome, i u modernim arapskim tekstovima.

S obzirom na to da je većini bosansko-hercegovačkih muslimana iz vjerske obuke bilo tada poznato arapsko pismo, ovakva, donekle, uproštena sistematizirana arebica uživala je priličnu popularnost u prvo vrijeme. Godine 1907. Islamska dionička štamparija u Sarajevu nabavila je potrebna slova za štampanje matufovicom, te je otada štampano u njoj kojih četrdeset knjiga u ukupnom tiražu od 520.000 primjeraka²⁴. Ovim pismom štampani su i listovi: *Muallim*, *Tarik* i *Misbah* (1908, 1910), te dva muslimanska kalendara nazvana *Mekteb* za 1325—6/1908—9 godinu²⁵. Koliko je matufovica bila tada popularna, svjedoči i to što je Bosanski sabor 1911. godine bio zaključio da se svi javni natpisi, uz latinicu i ćirilicu, pišu i arebicom, ali je tadanja vlada poništila taj njegov zaključak. Uskoro je, međutim, arebica postepeno počela gubiti svoju popularnost. Ipak je još godine 1922. Jugoslavenska muslimanska organizacija javno protestirala protiv zaključka muslimanskih prosvjetnih vlasti što se otada vjerske knjige štampaju latinicom, a ne arebicom. U toku daljih nekoliko godina ona je sve više ustupala mjesto latinici i ćirilici. Posljednja knjiga koja je štampana arebicom (matufovicom) bio je *Fikhulibadat* od Muhameda Sejida Serdarevića, izašao u Sarajevu 1941. godine²⁶. Tako je, dakle, nakon relativno vrlo kratkog vijeka

²⁴ Vidi takođe kod S. Traljića, op. cit., str. 141.

²⁵ Vidi kod M. Handžića, op. cit. (u bilješci 3), str. 84 ili rad: Osman A. Sokolović, *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku*

muslimana BiH. od 1878—1948, Sarajevo 1957.

²⁶ Uporedi o svemu ovdje navedenom kod Kulundžića, op. cit. str. 488.

i taj moderniji oblik arebice izašao konačno iz službene, pa i žive upotrebe, a s njim i arebica uopće.

U kratkom zaključku rezimea odgovorićemo na osnovno, ranije postavljeno pitanje kako je arebica riješila obilježavanje, naročito naših specifičnih glasova uprkos svim postojećim razlikama između fonetskog sistema arapskog i našeg jezika.

A — Konsonanti:

Oko tri petine naših suglasnika (16) obilježavano je redovno po jednim slovom arebice, ali tako da:

1. našem pojedinom konsonantu odgovara uvijek isto arapsko slovo koje ima identičnu glasovnu vrijednost i u arapskom; to su sljedeći suglasnici: b, d, f, j, l, m, n, r, š, z bilježeni slovima:

ذ ش ر ن م ل ي ف د ب

2. naš konsonant obilježen je slovom koje u arapskom ima sličan izgovor; to su suglasnici: g, k, v, za koje se redovno upotrebljavaju slova: و ق خ

3. naši konsonanti označeni su grafičkim varijantama arapskih slova koje su nastale u Perziji; to je slučaj sa suglasnicima p, ž, za koje redovno služe slova: ط پ

Za obilježavanje ostalih konsonanata služe: a) po dva i više slova; b) po jedna i više grafičkih varijanata slova ili c) kombinacije i jednog i drugog kako slijedi:

4. dva ili tri slova za jedan naš suglasnik: ġ = ج ح ك; h = ح خ ه; s = ص س; t = ط ت;

5. više grafičkih varijanata za pojedini konsonant: c = ج ح ح; ĉ = چ چ;

6. kombinacije slova i grafičkih varijanti za pojedine suglasnike: ċ = چ ج ك; dž = ج ج, lj = ل ل ل ل ل; nj = ن ك ن.

Međutim, u arabizmima (odn. turcizmima u širem smislu) javljaju se još neka arapska slova kojih inače nema u našim riječima. To su slova ظ ض ذث koja se ne izgovaraju kao u arapskom jeziku. Najčešći im je izgovor ovakav: ث = s, ذ = z, ض = z (rijetko d) i ظ = z. Slova و i ع u arabizmima se najčešće ne izgovaraju nego se čuje samo odgovarajući vokal iza njih, a u našim riječima služe i za oznaku vokala i to sami ili zajedno sa drugim slovima, kako će se vidjeti u sljedećem objašnjenju.

B — Vokali:

Obilježavanje vokala još je kompliciranije, neujednačenije i nedosljednije, što je posljedica činjenica da se u arapskom pismu

pretežno ne obilježavaju, a i zato što neki i ne postoje u arapskom jeziku, kao i zbog drugih razloga.

Svi vokali mogu: 1. ostati potpuno neobilježeni, kao što je slučaj s kratkim vokalima u arapskom; 2. neki vokali mogu biti označeni arapskim hareketima; 3. neki mogu biti pisani pomoću suglasničkih slova, slično arapskom, odnosno turskom i perzijskom načinu pisanja; 4. neki se pišu kombinacijama hareketa, slova i grafičkih varijanata arapskih slova.

Evo za svaki pojedini vokal tih načina obilježavanja navedenih gore pod brojevima 2—4, a primjeri za neobilježavanje vokala mogu se vidjeti u ranijem tekstu:

a = ا, آ, ع, ع;

e = ا, ا, ه, ه;

i = ا, ا, ا, ا;

o = ا, ا, ا, ا;

u = ا, ا, ا, ا.

O problematičnom poluglasu ٲ (b) treba upotrediti s onim što je ranije rečeno na str. (11—12).

To je bio pogled na pravopis u periodu od skoro 400 godina. Međutim, ako pogledamo pravopis pojedinog pisca, naći ćemo, naravno, da je on ipak ujednačeniji i jednostavniji. Apstrahiramo li neobilježavanje vokala, koje je, ipak, ograničene upotrebe, može se reći da je takav pojedinačan pravopis, manje-više, zasnovan na fonetskom principu, iako on od njega, donekle, odstupa, kako smo to isticali obilježavajući često jedan glas pomoću više slova, i, obratno, jedno slovo često je označavalo više glasova, tako da je više puta suglasnički znak označavao prvobitni konsonant, ali ujedno i po jedan pa i više vokala. Nepraktičnost ovog pisma povećavala je i upotreba mnoštva dijakritičkih tačaka i drugih znakova kojima se znatno povećao broj grafičkih varijanata prvobitno malog broja arapskih slova.

Poteškoće u čitanju arebice zadaje i sam jezik. Na jednoj strani za pravilno čitanje potrebno je poznavanje osobitosti našeg jezika, posebno, pak, izgovora arabizama i sličnih tuđica u njemu²⁷, a s druge strane nužno je i izvjesno poznavanje ne samo arapskog nego djelimično i turskog, pa i perzijskog pravopisa, a i samih jezika, naročito u slučaju ako se ne obilježavaju vokali u njima. Ti mnogi stvarni

²⁷ O izgovoru tih tuđica vidi, npr., djelo: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965; a o samim arabizmima vidi

članak: Teufik Muftić, *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X—XI/1960—1961, str. 5—29.

nedostaci arebice, kao i razni drugi razlozi socijalno-političke naravi doveli su do njenog povlačenja iz žive upotrebe.

Arapsko pismo u posljednje vrijeme sve više iščezava iz upotrebe. Tako se, npr. danas pišu latinicom turski, malajski (odn. bahasa indonesia, kako se naziva službeni jezik Indonezije), zatim hausa i suaheli (najvažniji jezici u zapadnoj odn. istočnoj Africi) i drugi. Spomenuli smo samo ta četiri najvažnija jezika od onih koji su do nedavno upotrebljavali arapsko pismo, ali i danas, pored arapskog, to pismo upotrebljavaju za mnoge jezike, pa i za indoevropske od kojih su perzijski, te urdu (odn. hindustani) u Pakistanu. Iako i kod samih Arapa ima pristalica reforme ili čak i same zamjene arapskog pisma latinicom, ipak ga se oni još čvrsto drže iz raznih, manje-više, opravdanih razloga koje ovdje ne možemo navoditi. Kako, pak, sve više raste međunarodni značaj arapskih zemalja, to i arapski jezik sa svojim pismom postaje sve više predmetom ne samo teoretskog nego i čisto praktičnog izučavanja. I veze naše zemlje sa arapskim sve su češće i čvršće, pa su porasli i međusobni interesi za bolje upoznavanje svih vidova kulture i drugih djelatnosti. Nije stoga bez interesa da se spomene i pitanje pisanja naših riječi arapskim slovima, što dolazi u obzir prvenstveno u arapskoj štampi, a djelimično i kod nas. Međutim, to pitanje, iako ima dodirnih tačaka sa temom ovoga rada, ne ulazi direktno u njegov okvir, pa se njime ne možemo baviti na ovom mjestu.

ABSTRACT

ON ORTHOGRAPHY OF ARABIC SCRIPT USED FOR SERBO-CROATIAN BY TEUFIK MUFTIĆ

In the introductory part of the work the general survey of the so called »arebica« i. e. Arabic script used for Serbo-Croatian language is given, as well as the development of its orthography. After the Appearance of Islam (in 7 ct. A. D.) the expansion of the Arabic State, the use of Arabic script also spread among various peoples first in Asia and Africa and than partly in Europe. After the Turkish conquest of our parts, the Turks also brought along the Arabian script which had been previously adopted and adapted for the Turkish language. Under the influence of Turkish orthography in Arabic script the use of Arabic letters for writing in Serbo-Croatian (arebica) spread all over Bosnia and Herzegovina.

Till its end *arebica* was most influenced by the Turkish orthography but there is some Persian influence in it as well which most properly reached us mostly trough the Turks.

Single words in quotes (anthroponyms, toponyms, various terms and other words) could be in Turkish texts and that mostly in different documents such as defters, sidjils, qānūns, qānūn-na-

mas, waqf-namas, etc., could be considered as the first sources from which arebica originates.

The second most important and the longest period of the developing of the arebica is in connection with development of the literature of Bosnian and Herzegovinian Moslems at the beginning of 17 ct. or somewhat later.

Apparently those authors began right from the beginning using the Arabic script for writing of their works in Serbo-Croatian.

One of the first known and prominent representatives of that aljamiado literature of ours is M. Hewā'ī Uskufī (born 1601), but the first known complete text written in Arabic script is a poem by a certain Mehmed of Erdely under the title »Chirvat türkisi« (which according to Krealitz most probably originates from 1588/89).

Arabic script in this period is not unique. It varies and it is not consistent, it is more or less individual for every writer, although he follows other writers' examples, has some characteristic features in his orthography. There are defects in the orthography (many of which were inherited from the Turkish orthography) such as for example marking several different sounds with same letter or using several different letters for one and the same sound etc.

Besides, the local words were written in a different way from those acquired from Arabic, Turkish or Persian where the later ones mostly preserved the original way of writing in the respective language from which they have been taken.

Such habit continued to exist in the later period of development of arebica.

As a third and at the same time the last period of development and existence of arebica the author considers to be the time from the beginning of work of Omer Humo (died 1880) who is characterized by the attempt trying to give certain orthographic rules and reforms of arabic orthography.

The most successful and also the last of those reforms was one carried out on the suggestion of H. M. Džemaludin Čaušević at the beginning of our century. The last book printed in his reformed arebica or the so called »matufovica« in 1941 ment at the same time arebicas' going out of use.

In the following (1. Chapter of the work) the author gives survey of the development of the arebica orthography in several characteristic examples from the Serbo-Croatian aljamiado literature in the period from the end of 16. to the end of 17. ct. In the special chapter the author then surveyed the third period of the development of the arebica especially elaborating the last reform of arebica so called »matufovica«.

In the conclusion of the work the survey of how arebica throughout 400 years existence marked special Serbo-Croat sounds in

spite of great phonetic differences between Serbo-Croatian, on one side and Arabic, Turkish or Persian on the other, is given.

Those mentioned defects and some others (such as for example the use of large number of diacritical signs) the matter of the knowledge of the language itself and the borrowings in it made the reading of the texts written in arebica difficult. All those reasons as well as some others cultural and political by nature brought about its disappearance of every day use. However in spite of that it is indispensable to know the script if one wants to penetrate the considerable manuscript materials written in arebica.

The works printed in matufovica (about 40 of them in the period of 1917—1941) are also important.

The question of language in those works is interesting from the point of those interested in Slavic Languages as well as for those who are interested in the borrowings from Turkish into Serbo-Croatian (those borrowings most often also include the words borrowed from Arabic and Persian). The problem of writing Serbo-Croatian words in Arabic script is interesting considering our latest relationships with Arabic countries.

It could also be viewed from the aspect of influence and the spreading of Arabic script and language on other languages. For all these reasons it was considered necessary to draw attention to this use of Arabic script and to the importance of research into it.